

Razvoj privrede i radničke klase u Koprivnici 1918 — 1945. godine

1. Uvod

Osnovna karakteristika međuratne privrede Koprivnice bila je trgovina i obrt. Od davnine Koprivnica je bila važno sajmišno mjesto Podravine, a osobito u prodaji stoke. Na šest godišnjih sajmova — a osobito na Šimunskom sajmu — okupljalo se stanovništvo cijele Podravine. Ovi su sajmovi bili toliko bogati da su privlačili i strance iz Austrije, Mađarske, Grčke i Italije, te su se mnogi i nastanili na ovom području.¹ Međutim, jačanje Koprivnice kao trgovačkog, obrtnog i administrativnog središta šire regije privlačilo je i seljaštvo, te se oko gradske jezgre još u ranijim stoljećima formiraju naselja izrazito agrarnog karaktera (Banovec, Miklinovec, Gibanična ulica, Futakovec, Brežanec, Dubovec, Spoljarska ulica, Vinica, Starigrad, Močile, Draganovec), a Bregi, udaljeni šest kilometara s 1538 stanovnika 1931. godine, dali su čitavoj Koprivnici izrazito agrarni karakter.

Smještaj Koprivnice u nizini i na blagim padinama Bilo-gore dozvoljavao je neograničeno širenje grada. Gradski teritorij iznosio je u međuratnom razdoblju 6154 ha 77 aa i 30 m², a gradska općina bila je vlasnik 2240 kat. jutara zemljišta od čega je na 1715 jutara bila posađena mlada šuma.²

Svi ovi faktori, a osobito veliko prisustvo siromašnih seljaka u gradu i najbližoj okolici, te smještaj Koprivnice na raskršću željezničkih pruga (1870. godine otvorena je pruga Zagreb — Gyekenes, 1912. pruga prema Osijeku, a 1937. prema Varaždinu) morali bi djelovati na industrijalizaciju Koprivnice. Međutim, uslijed neracionalnog gospodarenja gradske uprave, Koprivnica u čitavom međuratnom razdoblju ima poteškoća s električnom energijom, te zbog toga, a djelomično i zbog blizine granice, industrijalizacija Koprivnice u odnosu na druga mjesta sjeverne Hrvatske (Karlovac, Sisak, Varaždin) zaostaje. Budući da je samo intenzivna industrijalizacija mogla riješiti problem viška agrarnog stanovništva, socijalni problemi u Koprivnici rastu i opće zaostajanje na privrednom planu djeluje na revolucioniranje siromašnijeg dijela stanovništva, koje čini osnovicu radničke klase Koprivnice.

Da dokažem ovu tezu prikazat ću stanovništvo Koprivnice u prvoj polovini XX. stoljeća na osnovu demografskih popisa. Nakon toga dat ću ukratko analizu razvoja industrije, obrta i trgovine. I, na kraju, prikazat ću ponašanje radništva u međuratnom razdoblju u najkraćim

crtama s osvrtom na ponašanje antagonističkih slojeva. Slijedi ratno razdoblje i zaključak.

2. Socijalno-ekonomska struktura stanovništva

Početak XX. stoljeća izgledalo je da će Koprivnica svoju budućnost bazirati na industriji. U tri tvornice radilo je 266 stalnih radnika, u dva poduzeća bilo je više od 11 zaposlenih, a u devet radnji broj zaposlenih kretao se između šest i deset. U gradu od 8018 stanovnika 1910. godine bilo je 433 radnji s 681 pomoćnog osoblja, te je očito bilo dosta i sitnih radnji u kojima je radio sam vlasnik uz pomoć članova obitelji.³

U tablici 1 prikazana je podjela ukupnog stanovništva Koprivnice po djelatnostima 1910., 1921. i 1931. godine. Vidimo da je Koprivnica izneverila očekivanja, i da se postotak stanovništva živećeg od industrije i zanatstva nije povećao, nego smanjio. Istina, agrarni karakter stanovništva također se umanjio od četvrtine na petinu, ali je zato porastao postotak nadničara, tj. bezemljaša s 2 posto na 10 posto u razmaku od dvadeset godina. Postotak stanovništva koje je živjelo od trgovine, novčarstva i prometa u istom intervalu je porastao, a jednako tako i postotak stanovništva koje se uzdržavalo zaradom u državnoj ili gradskoj službi.

Tablica 1

Podjela ukupnog stanovništva Koprivnice po djelatnostima 1910., 1921. i 1931.*

Djelatnosti	31. XII. 1910.		31. XII. 1921.		31. III. 1931.	
	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno
Poljoprivreda	4196	52	4463	55	3783	40
Obrt i industrija	2056	26	1714	21	2019	21
Trgovina i novčarstvo	465	6	778	9	1223	13
Promet	197	3				
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	451	6	636	8	740	8
Umirovljenici i rentijeri	194	2				
Nadničari	155	2	544	7	971	10
Kućna služinčad	188	2			164	2
Ostali	116	1			572	6
Ukupno	8018	100	8115	100	9472	100

* Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, II, Zagreb 1917. 68—69; Podravski glasnik, 17. IV. 1921; Definitivni rezultati popisa stanovništva Jugoslavije 31. III. 1931; IV, Sarajevo 1940.

Međutim, postotak aktivnog stanovništva je opao (tablica 2). Umjesto 58,8 posto zaposlenog stanovništva 1910. godine, 1931. godine radi i privređuje samo 43,0 posto. Očito je da u Koprivnici raste nezaposlenost i da je razvoj sekundarnih i tercijarnih djelatnosti nedovoljan da zaposli višak stanovništva koje raste.

Tablica 2

Aktivno i pasivno stanovništvo Koprivnice 1910., 1921. i 1931. godine*

	31. XII. 1910.			31. XII. 1921.			31. III. 1931.		
	aktivno	pasivno	suma	aktivno	pasivno	suma	aktivno	pasivno	suma
Muškarci	2989	1193	4182	—	—	4077	2961	1780	4741
Žene	1081	2855	3936	—	—	4038	1108	3623	4731
Ukupno	4070	3948	8018	—	—	8115	4069	5403	9472
Postotak	50,8	49,2	100	—	—	100	43,0	57,0	100

* Isti izvor kao na tablici 1. Za 1921. godinu ne raspolažem podacima o aktivnom i pasivnom stanovništvu.

Popis stanovništva 1931., kao jedini popis u međuratnom razdoblju po djelatnostima i zanimanjima, pruža nam mogućnost da provedemo detaljniju analizu, čak i po klasno-socijalnim obilježjima. Kao osnov za sastav tih tablica uzet je princip podjele stanovništva na radničko, namješteničko, seljačko i ostalo građansko stanovništvo. S tablice 3. čitamo da je pasivnog stanovništva bilo 1500 više nego aktivnog, i da uzroke valja tražiti u poljoprivrednom stanovništvu. Radi se o članovima seoskih domaćinstava koji bi se odmah uključili u industriju ili obrt da je u Koprivnici bilo takvih moguć-

nosti. U trgovini i prometu odnos aktivnih i pasivnih članova je normalan, ako se uzme da je prosječna porodica imala tri člana. Zbog uključivanja nadničara i kućnih pomoćnica u izvanprivredne djelatnosti nepovoljan je odnos privrednog i izvanprivrednog stanovništva. Međutim, nadničari su radili poslove u sve tri djelatnosti, primajući se bilo kakvog rada. Usprkos opadanja postotka seljaštva, Koprivnica je i u međuratnom razdoblju imala jak agrarni karakter i samo su Križevci u Savskoj banovini imali veći postotak seljačkog stanovništva i manji postotak radničke klase.⁴ Iz tablice 3 vidimo da je u

Tablica 3

Podjela stanovništva Koprivnice po osnovnim djelatnostima i socija lno-klasnim obilježjima 31. III. 1931.*

Socijalno-klasne grupe	Aktivno stanovništvo privredno				izvanpriv. ukupno				Pasivno stanovništvo izvanpriv. ukupno				Ukupno izvanpriv. ukupno				Apsolutno			
	1		2		3		4		1		2		3		4					
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4				
Radnici**	7	540	91	638	1148	1786	—	—	386	122	508	416	924	7	926	213	1146	1564	2710	
Namještenici	1	38	194	233	305	538	10	54	54	431	495	358	853	11	92	625	728	663	1391	
Seljaci	883	364	126	883	—	883	2512	—	—	—	2512	—	2512	3395	—	—	3395	—	3395	
Ostali	—	942	411	490	372	862	—	637	259	896	218	992	1114	—	1001	385	1386	590	1976	
Ukupno	891	—	—	2244	1825	4069	2522	1077	812	4411	5403	992	5403	3413	2019	1223	6655	2817	9472	
																				Relativno
Radnici	0	30,2	5,1	35,8	64,2	100	—	41,8	13,5	55,0	45,0	100	100	0	34,2	7,9	42,3	57,7	100	
Namještenici	0	7,1	36,1	43,3	56,7	100	6	6,3	50,5	58,0	42,0	100	100	0	6,6	44,9	52,3	47,7	100	
Seljaci	100	0	0	100	0	100	100	—	—	100	—	100	100	100	—	—	100	0	100	
Ostali	—	42,2	14,6	56,8	43,2	100	—	57,2	23,2	80,4	19,6	100	100	—	50,7	19,4	70,1	29,9	100	
Ukupno	21,9	23,1	10,1	55,1	44,9	100	46,7	19,9	15,0	81,6	18,4	100	100	36,0	21,3	12,9	70,3	29,7	100	

* Definitivni rezultati popisa stanovništva Jugoslavije 31. III. 1931. IV, Sarajevo, 1940, 224—225.

** Iskazano radništvo najamni radnici, dnevnici, šegrti i kućna služinčad.

- 1. Stanovništvo uposlono u poljoprivredi
- 2. Stanovništvo uposlono u industriji i zanatstvu
- 3. Stanovništvo u trgovini, novčarstvu i prometu
- 4. Ukupno 1—3.

gradu Koprivnici početkom 1931. godine bilo 1786 radnika, 538 namještenika, 883 seljaka i 862 obrtnika, trgovaca i drugih građanskih struktura, te da se prema tome u ovisnosti o poslodavcu — privatnom ili državnom — nalazilo 2324 osoba ili 57,1 posto aktivnog stanovništva.

3. Industrijski razvoj Koprivnice

Do raspada Austro-ugarske monarhije industrijalizacija Koprivnice razvijala se povoljno zbog smještaja na pruži Zagreb — Budimpešta, i jakog angažiranja mađarskog kapitala u privredu Koprivnice. Nakon stvaranja Kraljevine SHS veze s Mađarskom su prekinute, i Koprivnica je postala pogranično mjesto s jakim policijskim aparatom, a zbog toga što nije postojala pruga prema Sloveniji, odnosno Varaždinu, Koprivnica se nalazila u nekoj vrsti »mrtvog ugla.« Pored toga, Koprivnica nije raspolagala električnom energijom, a gradska plinara davala je loš i skup plin, nepogodan za moderni industrijski razvitak.

I koprivničke banke bile su lokalnog karaktera i slabih kapitala, ali ipak dovoljno jake da se odupru osnivanju podružnica velikih banaka koje bi financirale industriju.⁵ Ni jedna od koprivničkih banaka (Gradska štedionica d.d. osnovana 1872. i ponovno 1921., Hrvatska štedionica, osn. 1898, Koprivnička banka d.d., osn. 1905., i Pučka štedionica, osn. 1895.) nije se bavila financiranjem industrije, već su se neke bavile trgovinom. U vrijeme velike svjetske krize koprivničke banke su zatražile zaštitu, te su time bili jako oštećeni koprivnički građani koji nisu mogli doći do svojih uloga. Kasnije je moratorijum dignut, ali banke sve do drugog svjetskog rata posluju u skromnom okviru i ne određuju smjernice privrednog razvitka Koprivnice i nje-ne okoline.⁶

Slijedi presjek kroz strukturu industrije Koprivnice. U nedostatku podataka o proizvodnji, za većinu tvornica prikazat ću razvojni put na osnovu podataka kojima raspolazem na sadašnjem stupnju istraživanja, ističući da bi se o svakoj tvornici dala izraditi posebna monografija na osnovu dokumentacije i sjećanja zaposlenih radnika.

Prvo ću prikazati gradska industrijska poduzeća kao dominantna za razvoj ostale industrije, a zatim ću prikazati tvornice s kojima je Koprivnica ušla u međuratno razdoblje i tvornice koje su stvorene u međuratnom razdoblju.

Gradska poduzeća. Gradska općina bila je najveći poslodavac u gradu. Grad je, pored osam prizemnih kuća i pet jednokatnica, imao dosta pašnjaka i površina pokrivenih mladom šumom, a pored toga je imao vrtlariju, bolnicu s ubožnicom, klaonicu i plinaru, te ciglanu i električnu centralu. Ograničit ću se na prikaz rada plinare, električne centrale i ciglane, kao proizvodnih poduzeća. **Klaonica** je bila malog kapaciteta i radila je za lokalne potrebe, a bolnica je imala svoju posebnu klaonicu, te je gradska klaonica zapošljavala jedva desetak

radnika i bila beznačajna za privredni razvoj Koprivnice. Gradska bolnica imala je svoju posebnu ekonomiju na kojoj je privređivala gotovo sve potrebno za prehranu pacijenata.

Gradska ciglana bila je najstarije gradsko poduzeće i početak njenog rada pada u četrdesete godine XIX. stoljeća. Na prijelazu stoljeća općina je na ciglani izgradila kružnu peć i zapošljavanjem talijanskih radnika modernizirala proizvodnju. Davanjem besplatne cigle sa svoje ciglane, gradska općina je privukla upravu kemijske tvornice Danica da sagrađi kraj Koprivnice veliku tvornicu superfosfata, te je na taj način riješila problem nezaposlenosti uvjetujući rad tvornice zapošljavanjem domaćih radnika.

U međuratnom razdoblju u Koprivnici se nije mnogo gradilo, pa su i potrebe za ciglom bile male. Gradska općina je od 1921. davala ciglanu u zakup, ali je 1940. godine radi učestalih malverzacija ponovno preuzela proizvodnju izravno u svoje ruke. Prvi je zakupnik bio Stjepan Maučec, drugi Stjepan Antolić, a oko 1938. godine zakupnik je Draganin Čuković. Iako u zakupu, grad je određivao količinu cigle koja se ima izraditi na ciglani. U 1921. imalo se izraditi milijun cigle i 50.000 komada crijeva, a 1927. godine 1.500.000 komada cigle. Godine 1926. ciglana nije radila jer je na zalihi imala dovoljno cigle.⁷ Rad na ovoj ciglani bio je sezonski, a eksploatacija radnika velika zbog loših platnih i radnih uvjeta. Za vrijeme drugog svjetskog rata na ovom je lokalitetu ubijeno mnogo antifašista.

Najveće i najznačajnije gradsko poduzeće bila je **gradska plinara i centrala**.

Gradska plinara bila je sagrađena 1910. po poduzeću Juliusa Pintscha iz Beča. Pogonsko gorivo bilo je plinski kameni uglj koji se nabavljao iz Češke. Već za vrijeme prvog svjetskog rata, a pogotovo nakon završetka rata, nastale su neprilike s nabavom ugljena, te se grad često nalazio u tmni a i zanatlije, koji su koristili plin, imali su poteškoća s proizvodnjom. Plinara je počela upotrebljavati drva i domaći ugljen, ali je kvaliteta plina toliko varirala da su se mnogi građani vratili starom petrolejskom osvjetljenju. I umjesto da ide u korak s vremenom, te sagrađi modernu i dovoljnu veliku kaloričnu centralu po uzoru na Zagreb, gradsko zastupstvo se 1924. godine iz štednje odlučilo da od bečke firme Vergasungs-industrie Gesellschaft nabavi uređaj za proizvodnju dvojnog upojnog plina, i da se na taj uređaj veže proizvodnja električne energije. Kako bi nabavila potrebna financijska sredstva gradska općina je prodala posljednje komplekse zrele šume u Straži, Ziru i Starom Dragšinu kraj Brega, te je tako ostala bez mogućnosti daljnjih investicija u gradu na račun prodaje šuma, kako je do tada uvijek prakticirala.⁸

Gradska električna centrala proradila je 30. rujna 1925., i prva električna svjetla u Koprivnici zasvijetlila su na području Dubovca i Miklinovca. Gradska mreža proširivala se sve do 1927., kada je postalo jasno da je vezanost rada

centrale uz plinaru vrlo nesretna kombinacija koja je stajala grad četiri milijuna dinara, te da je potrebno izvršiti radikalni zahvat i otcijepiti centralu od plinare. Nastao je velik povik na inž. Franju Kroupu koji je bio zagovornik pregrađivanja plinare na dvojni plin, zašto je očito od izvođača primio velik novac. No, izlaza van gradnje nove centrale nije bilo, i nakon što je grad od Zbora prebendara prvostolne crkve zagrebačke dobio zajam od 1.200.000 dinara uz 12 posto kamata, započela je gradnja dimnjaka i nabavljen lokomobil od 120 KS koji je mogao uz pomoć deset radnika proizvesti godišnje oko 300.000 kWh.⁹ Plinara je radila do 1. ožujka 1930. kada je zbog istrošene plinske mreže kroz grad i velike opasnosti od eksplozije obustavila rad, iako je za potrošnju plina bilo dosta interesenata među zanatlijama.¹⁰

No, ni nakon toga problem nije bio riješen. Koprivnica ne samo da je izgubila prednost u razvoju industrije na području sjeverne Hrvatske, već je i dalje zaostajala, jer je struje bilo samo po danu, pa i to vrlo nestalnog napona. Na izvanrednoj sjednici gradskog zastupstva 17. rujna 1930. prihvaćen je prijedlog načelnika dr. Vlatka Malančeca da se slaba koprivnička centrala poveže s Udruženim centralama Zagreb — Karlovac, koje su povele inicijativu da se provede elektrifikacija sjevernog dijela Savske banovine.¹¹ I možda bi se ovaj projekt ostvario da nije 1931. godine belgijsko društvo Udruženih rudnika i talionica od države dobilo koncesiju za elektrifikaciju sjeverne Hrvatske kroz pet godina. Ugovor Koprivnice s Udruženim centralama je propao, a belgijsko društvo je za vrijeme velike svjetske krize povuklo svoje kapitale i nije ispunilo preuzete obaveze, te već 1933. godine neki dalekovidni gradski zastupnici Koprivnice predlažu da se Koprivnica poveže s hidrocentralom Falom i da se odatle nabavi jeftina i dobra struja koja će omogućiti modernizaciju industrije.¹² No, zbog slabog financijskog stanja općine i ovaj je projekt odozlo, a 1936. godine je za 300.000 dinara nabavljen jedan novi stroj, te je vrijednost strojeva električne centrale u Koprivnici iznosila u to vrijeme oko 2.850.000 dinara, a centralom je upravljao inž. Ljudevit Schöntag. Nabava ovog stroja omogućila je da se električna struja daje građanima i po danu, te su istom sada zanatlije počeli nabavljati električne strojeve za proizvodnju. O planskoj elektrifikaciji sjeverne Hrvatske sve do Koprivnice, koju je provodilo Banovinsko električno poduzeće, počelo se govoriti tek 1939. godine, ali je i tu drugi svjetski rat prekinuo izvršenje započetih radova i ostvarenje ovog velikog plana.¹³

Završetak prvog svjetskog rata Koprivnica je dočekala s nekoliko velikih tvornica, koje su po broju radnika i proizvodnim kapacitetima bile i u međuratnom razdoblju najveće koprivničke tvornice.

Kemijska tvornica Danica počela je radom 1906. godine uz znatne povlastice od strane gradske općine. Danica je bila poduzeće stranog kapitala, i svi financijski poslovi do 1918.

odvijali su se preko Komercijalne banke u Budimpešti. Do tog vremena Danica je poslovala izvanredno uspješno prodajući superfosfat i sumpornu kiselinu na području južne Mađarske i sjeverne Hrvatske. Nakon formiranja države SHS, zbog carine i drugih mjera, Danica je izgubila svoja ranija tržišta, ali je rukovodilac Danice Adolf Daničić nakon fiktivne nacionalizacije i prodaje rafinerije u Slavanskom Brodu uložio znatna sredstva na proširenje asortimana kemijske tvornice Danica u Koprivnici, te je ista počela proizvoditi kisik, razne željezne boje, a 1922. godine i čavle. Uspješnom propagandom i dobrom robom Danica je i nakon prvog svjetskog rata bila veliko industrijsko poduzeće sve do agrarne krize koja je djelovala na umanjenje kupovne moći seljaštva i veleposjednika. Godišnje se u to vrijeme izvozilo s Danice oko 6000 vagona superfosfata i 4000 vagona modre galice i ostale robe. Međutim, za radnike ova je tvornica bila prava robijašnica. Nekvalificirani radnici bili su 1922. godine plaćeni pet do sedam kruna na sat, a kvalificirani dvostruko. Bolje plaćenu radnu snagu činili su stranci, te je tada između 300 radnika bilo 14 Austrijanaca i jedan Mađar.¹⁴ Radništvo je zbog velike eksploatacije nerado radilo u ovoj tvornici u kojoj su u vrlo kratkom roku izbili dva požara.¹⁵ Nakon smrti Adolfa Daničića 7. prosinca 1929. godine, ovom poduzeću kojeg je glavnicom iznosila 24.000.000 dinara počinje opadati vrijednost dionica, i ono zbog sve intenzivnije agrarne krize počinje poslovati sve slabije. Ugovorom od 1. srpnja 1937. s kemijskom tvornicom Zorkom iz Sapca proizvodnja je prekinuta kroz deset godina, i više nikada nije bila obnovljena.¹⁶

Najveći koprivnički mlin bio je **Novi parni mlin** izgrađen 1903. godine na Varaždinskoj cesti (danas Marinkovićeve ulica), ali je dioničko društvo bilo osnovano 1902. s glavnicom od 600.000 kruna. Do velike svjetske krize glavnicu se povisila na 750.000 dinara. Tada je poduzeće usprkos velike eksploatacije radnika zapalo u krizu, i na skupštini 30. srpnja 1931. zaključena je likvidacija poduzeća, budući da snižavanje glavnice 1930. godine na 300.000 dinara nije saniralo financije. Međutim, poduzeće je sanirano promjenom uprave i pravila. Umjesto interesne sfere Prve hrvatske štedionice i porodice Braun, mlin dolazi u sferu zagrebačkog Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda i postaje fiktivno poduzeće obitelji Ettinger. Ovo društvo imalo je sjedište u Zagrebu u Ilici 21, a mlinove u Novigradu, Kloštru i Bjelovaru.

Mlin je bio velikog kapaciteta, ali gotovo nikada nije radio punim kapacitetom kroz cijelu godinu. Žito za preradu nabavljalo se u Bačkoj i Banatu i dosta se izvozilo u Austriju, Mađarsku i Italiju. Kada su ove države počele izgrađivati vlastite mlinove, izvoz iz koprivničkog mlina se smanjuje i mlin zapada u dugogodišnju krizu.

Mlin je 31. kolovoza 1921. zahvatio požar. Godine 1924. mlin je preuređen i nabavljen je parni stroj od 120 KS čime je kapacitet mlina

uvećan na tri vagona dnevno, uz zapošljavanje 25 radnika. Zbog niskog rentabiliteta direktor paromlina Mirko Ettinger dolazio je često u sukob s radnicima, te su radni i plaćevni uvjeti u ovom poduzeću bili vrlo loši. Radnici su 1937. godine preko Hrvatskog radničkog saveza (dalje HRS-a) uspjeli sklopiti kolektivni ugovor, ali ga se poslodavac nije pridržavao, te su sukobi pred drugi svjetski rat učestali usprkos sve intenzivnijeg miješanja države u rad mlinova. Pred drugi svjetski rat uz mlin je dograđeno i skladište za žito zapremine oko 500 tona, skladište za brašno i čistionica.¹⁷

Koprivnica je imala još dva mlina, oba na potoku Koprivnici. Jedan od njih bio je najstariji parni mlin u ovom području (osn. 1858), a vlasnici su mu u međuratnom razdoblju bili **Fribeni**. U vrijeme visokog vodostaja potoka Koprivnice, mlin je radio na vodeni pogon, baš kao i mlin **Matiše**. Zbog ustava izgrađenih na potoku za potrebe ovih mlinova, Koprivnica je u međuratnom razdoblju bila izložena teškim poplavama.¹⁸ Oba mlina bila su malog kapaciteta.

Koprivnica je imala još jednu veliku tvornicu prehrambene struke. **Industrija ulja** na Varaždinskoj 212 osnovana je krajem rata i registrirana kod Gradskog poglavarstva pod br. 441. Posao se dobro razvijao i osnivač Braun prodao je svoje dionice koprivničkog i kloštarskog paromlina i sve uložio u tvornicu ulja koja je bila dioničko poduzeće. Zgrade tvornice, koje su sada uklopljene u Podravku, počele su se graditi 1920., i 1922. godine proradio je uređaj za rafiniranje koji je omogućio proizvodnju glasovitog ulja »Crnac«, koje je 1934. odlikovano zlatnom kolajnom na međunarodnoj izložbi u Londonu. Najveće proširenje uljare izvršeno je 1928. godine, kada je kapacitet uljare povećan na dva vagona jestivog ulja dnevno. U 1932. uljara je izradila 200 vagona ulja, 50 vagona kokosove masti, 30 vagona ricinusovog ulja, te ponešto staklarskog kita, lanenog ulja za firniž i drugo. Dionička glavica uljare 1934. godine iznosila je 3.000.000 dinara. Od toga je u nekretnine bilo uloženo 950.000 dinara, a u strojeve i alat oko 3.600.000, te je vrijedost uljare bila veća od dioničke glavice. Tvornica je za preradu sirovine morala nabavljati iz inozemstva, i to je četrdesetih godina znatno otežalo proizvodnju. U strukturi vlasnika dioničkog kapitala dolazi tada do većih promjena, i umjesto Ljudevita Brauna, direktora tvornice, sve jače pozicije dobiva poznata zagrebačka obitelj Aleksander koja je imala zagrebačku tvornicu ulja. U studenom 1937. zagrebačka uljara je nakon kupnje preuzela koprivničku uljaru i odmah obustavila rad, te je 125 radnika i 15 namještenika ostalo bez zaposlenja. Koprivnička uljara propala je kao žrtva krupnog kapitala i slabljenja financijske moći obitelji Braun, koji zadržavaju samo mlin u Đurđevcu. Za vrijeme Brauna oko 30 posto dioničkog kapitala imali su Rumunji i Česi, te je pored pet domaćih akcionara bilo i tri strana.¹⁹ Kao i u ostalim poduzećima stranog kapitala eksploatacija radni-

ka bila je vrlo velika, te su se radnici, organizirani u Nezavisnim sindikatima, a kasnije u Općem radničkom savezu, Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (dalje URSSJ) i HRS-u borili za poboljšanje položaja i smanjivanje radnog vremena koje je još 1926. godine iznosilo 12 sati.²⁰

Osim gradske, u Koprivnici je postojala i **Toplakova ciglana**, osnovana 1888. godine. Nakon smrti inž. Stanka Toplaka završetkom krize vlasnici ciglane su braća Krčmar, koji na ciglani posluju preko poslovođe Stjepana Patriarke i desetak radnika. Zbog jake konkurencije gradske ciglane, te ciglana u Ludbregu i Cerju Tužnom, Toplakova ciglana nije proizvodila cigle za zalihi, već je radila prema narudžbama.²¹

U međuratnom razdoblju Koprivnica nije raspolagala jeftinom električnom energijom, a nije imala ni vodu. Radi toga, kao i zbog blizine granice, poslijeratna privredna konjunktura, koja je toliko podigla Zagreb, Sisak, Karlovac i Varaždin, mimoilazi Koprivnicu, te u razdoblju između dva rata nastaju samo male tvornice, koje svoj prosperitet baziraju na jeftinoj radnoj snazi radnika-seljaka, i koje su često obrtnog karaktera.

Prikazat ću razvoj ovih tvornica po privrednim granama.

Drvena industrija. U Koprivnici se nije razvila značajnija drvena industrija, jer su šume s područja grada posječene još na prijelazu stoljeća.

Za potrebe stolara od srpnja 1922. godine radila je na Lenišću pilana **Andre Pavlovića** s jednom gaterom od 30 KS. Godišnji kapacitet ove pilane iznosio je 2000 m³, a broj zaposlenih nije bio veći od deset radnika.²²

Značajnijeg kapaciteta bila je **Prva podravka parna pilana** u Bregima s kapacitetom od 10.000 m³ oblovine.²³ Ugledni koprivnički trgovac Svetozar Kovačević htio je sagraditi veliku pilanu, ali je pod djelovanjem nepoznatih faktora odustao od te svoje namjere, iako je već kupio u inozemstvu strojeve.²⁴

Prehrambena industrija. Koprivnica je bila značajno sabiralište sirovina za prehrambenu industriju, pa bi bilo za očekivati da će se u gradu razviti prehrambena industrija. Međutim, osim tri mlina, o kojima sam govorila u prethodnom pasusu, i uljare koja krajem 1937. likvidira, koprivnička prehrambena industrija bila je vrlo skromnih razmjera i obično vrlo kratka vijeka.

Zbog zabrane izvoza stoke u inozemstvo kobasičarske radnje **Ivana Ivaničića** i **Slavka Tarandeka** poprimaju u 1919. industrijski karakter, ali se uslijed konkurencije križevačke istovrsne tvornice dalje ne razvijaju, i konačno likvidiraju. S istog razloga već 1930. godine propada i **Tvornica suhomesnate robe Wegmann d. d.** iza koje je stajalo švicarski kapital. Tvornica je bila smještena u kući Josipa Fuchsa u Kaniškoj ulici, koji je i vodio ovu tvornicu, a broj zaposlenih kretao se oko 15 radnika i radnica. Ova je tvornica proradila 15. rujna 1922. i tjedno je mogla preraditi 400 komada svinja i

20—30 komada goveda.²⁵ Na istoj lokaciji nje- mački tvorničar Johannes Neumann i Leon Krause započeli su montažu strojeva za tvornicu suhomesnate robe i konzervi, ali izgleda da je izbijanje velike svjetske krize prouzrokovalo bijeg stranog kapitala iz Jugoslavije, pa i ova namjera očito nije ostvarena.²⁶ Nakon toga braća Dolenc iz Koprivnice i Elemir Vajda iz Čakovca te firma Russer iz Zagreba izvoze živu stoku s ovog područja, te koprivnička privreda time mnogo gubi. Vajda se bavio i nakupom jaja i peradi, te je u Varaždinskoj ulici imao sortirnicu koja je zapošljavala nekoliko radnika.

S nešto više sreće, ali zato znatno kasnije započelo se u Koprivnici s **preradom voća**. Braća Wolf počeli su se krajem velike svjetske krize baviti trgovinom zemaljskim plodinama. U Varaždinskoj ulici su 1935. godine uredili sabiralište voća, pa su tu montirali i neke strojeve koji su omogućili izvoz voća u polupreradenom stanju. U vrijeme pune sezone braća Wolf zapošljavala su trideset radnika i iz ovog pogona razvila se današnja **Podravka** — gigantsko poduzeće evropskih razmjera.²⁷

Osim toga, u Basaričekovoj ulici u kući Vladoja Fischera proradila je 1921. velepecara **Fischer i Wortmann**, koja se bavila i proizvodnjom octa. Tvornica se u vrlo teškim uvjetima, zbog borbe s karteliziranim industrijom ove vrste, uspjela održati do drugog svjetskog rata. Koprivnica je imala još jednu tvornicu octa. Bila je to tvornica **Martinušića** otvorena 1922. godine u Kosovoj kući u Kaniškoj ulici, koja se od tada i prozvala octenka.²⁸

Prema očuvanim zapisima, Koprivnica je trebala dobiti nakon prvog svjetskog rata i **šećeranu**.²⁹

Do 1933. godina radila je i **tvornica leda** Josipa Kartisa,³⁰ a na Taršćicama proizvodila se soda voda.

Metalna industrija. Osnutkom Daničine tvornice šarafa 1922. godine izgledalo je da će Koprivnica postati značajan industrijski centar za proizvodnju šarafa i zakovica. Dnevna proizvodnja iznosila je 3000 kg šarafa, 1000 komada navoja i 1200 kg matica, te je oko 200 radnika, među kojima je bilo ponajviše sitnih seljaka Ivanca, Legrada i Kunovca, uz pomoć stroja od 250 KS ostvarivalo značajan profit vlasnicima. Međutim, i ova tvornica propada 1931. u igri krupnog kapitala, a radništvo se vratilo na zemlju ili razišlo na sve strane.³¹

Poduzeće **Josipa i Vilima Kartisa** bavilo se proizvodnjom manjih vaga uz pomoć deset radnika i strojeva jačine 16 KS.³²

Uz koprivnički paromlin otvorena je polovinom 1930. **strojarska** radionica koja je po potrebi obavljala i izvjesne poslove za građanstvo.³³

Tekstilna industrija. Osim jedne omanje pletnice, i **Prve koprivničke tvornice bojadisanih platna** koju je vodio u manjem opsegu Vilim Grünwald, i koja je tridesetih godina prestala radom,³⁴ u Koprivnici nije bila zastupana tekstilna industrija, ali se stanovništvo u kućnoj

radinosti, osobito ono seosko, bavilo proizvodnjom tkanina.

Grafička industrija. U Koprivnici je neobično jako bila zastupana grafička industrija, i prve tiskare počele su radom još prije prvog svjetskog rata. U međuratnom razdoblju **Vinko Vošicki** ima tiskaru u kući Neufeldovih, a od 1920. do 1932. godine u prostorijama bivšeg hotela Zrinski. Ovdje je proizvodio uz pomoć 30 radnika i pomoću strojeva od 12 KS razne kuverte i drugu papirnatu robu, te tiskao niz knjiga i brošura, od kojih neke pripadaju danas u domenu revolucionarne i napredne književnosti. Preveliki zamah poslovanja i teškoća oko prodaje štampanih djela prisilili su Vošickog da smanji proizvodnju i da se preseli u bivše Jadran-kino u Varaždinskoj ulici gdje je radio do drugog svjetskog rata.

Na smanjenje Vošickijeve aktivnosti utjecalo je, svakako, otvaranje tiskare braće **Valka i Đure Lobarca i Ivana Rasta** 1927. godine, a 1931. proradila je u Koprivnici i treća tiskara, **Viktor Senjana**. Pred drugi svjetski rat braća Lobarca su se razdvojila i svaki je imao zasebnu tiskaru.³⁵

Na Generalskom do Plinare postojala je tvornica **Ivana Petrka**, ali nisam mogla ustanoviti sadržaj njenog rada.³⁶

4. Razvoj obrta u Koprivnici međuratnog razdoblja

Obrtnici su činili osnovicu privrednog života Koprivnice i davali ton političkom životu. Na sajmovima oni su izlagali i prodavali svoju robu, a s istom svrhom organizirani su Zanatlijski tjedni. Za razliku od industrije, razvoj obrta u Koprivnici imao je povoljniji trend. Prema popisu članova mjesne podružnice Saveza hrvatskih obrtnika 10. siječnja 1919. u ovom društvu bilo je 147 obrtnika s oko 550 zaposlenih.³⁷ Obrtnici su nakon rata izdavali čak i svoje glasilo »Demokrat«, koje je izlazilo dvije godine. Osnovana je nabavna zadruga za nabavu sirovina i Štedna zadruga. Godine 1920. broj članova povećao se na 206.³⁸ Za vrijeme krize broj obrtnika iznosio je oko 450, ali 1937. registrirano je u gradu samo 300 zanatskih radnja, te je očito krajem velike svjetske krize propao velik broj zanatlija, te se proletarizirao.³⁹

U Koprivnici bili su zastupani različiti obrti i mnogi obrtnici bili su na glasu po svojim proizvodima. Josip Sulimanović, medicarski obrtnik, Josip Čelanski, stolar, Josip Rogina koji je prvi uveo u svoju stolarsku radionicu strojeve, Stjepan Šavor i Valko Igrić, krojači, i mnogi drugi bili su poznati po svojim valjanim proizvodima. Obrtnici su bili vrlo aktivni u suzbijanju nadriobrta, te se energično bore za svoj opstanak u vrlo teškim privrednim uvjetima, koje četrdesetih godina još više otežava otvaranje Varteksove i Batine prodavaonice u gradu.⁴⁰ Krajem velike svjetske krize obrtnici su uspjeli isposlovati da im je električna centrala davala i danju struju, ali je činjenica da je

broj obrtnika uoči drugog svjetskog rata bio samo malo veći od broja obrtnika nakon prvog svjetskog rata.⁴¹

U ovakvim uvjetima jasno je da su napuštane stare i dobre cehovske tradicije, i da obrtnici sve više koriste eksploatacijske metode krutih kapitalističkih odnosa. Nakon završetka rata obrtnici protestiraju protiv uvođenja 8-satnog radnog vremena u zanatskim radionicama Koprivnice, te s radošću pozdravljaju produženje radnog vremena na 10 sati, ali rade i duže.⁴² Povećava se i intenzitet rada što omogućava sve šira primjena strojeva. U teškoj konkurencijskoj borbi obrtnici sve više eksploatiraju svoje naučnike, i u **Organizovanom radniku** imamo nekoliko članaka koji opisuju položaj šegrta u Koprivnici. Međutim, kao što sam rekla, i položaj obrtnika bio je težak i mnogi su živjeli neprestano na rubu proletarizacije, održavajući se samo dugim radnim vremenom i zapošljavanjem velikog broja naučnika. Izvanredno velik broj nadriobrnika raznih struka u Koprivnici govori u prilog činjenici da pomoćnici nisu imali zaposlenja kod obrtnika, jer ih isti nisu mogli plaćati. Obrtnik radi sam uz pomoć naučnika i, nerijetko, pojedinih članova obitelji. Nakon donošenja Zakona o radnjama, odnosno, uspostavljanja omjera naučnika u zanatskoj radionici prema broju pomoćnika i majstora, ovi su odnosi postali nešto realniji, ali samo u većim zanatskim radionicama. U malima je bilo kao i prije. Položaj vlasnika obrtne radionice je težak, a položaj naučnika neizdržljiv... U Koprivnici je za obrtnike u međuratnom razdoblju održano nekoliko stručnih tečajeva za usavršavanje u struci.

5. Trgovina u Koprivnici međuratnog razdoblja

Koprivnica je bila trgovački grad. U gradu je 1935. godine bilo 29 mješovitih trgovina, šest manufaktura, pet željezarija, deset sitničarija i 78 malih trgovačkih radnja, te je ovih 128 trgovaca dobavljalo svu robu potrebnu za grad i njegovu okolinu. Radnje u koprivničkom kotaru bile su mješovitog tipa.⁴³

Za prihvata, a još više za otpremu, u Koprivnici su, 1921. godine, osnovana **Koprivnička javna skladišta d. d.** s glavnicom od šest milijuna kruna. Skladišta su pripadala interesnoj sferi Prve hrvatske štedionice u Zagrebu i Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda d. d. te je i koprivnički paromlin imao pri gradnji skladišta, za koja je gradska općina dala besplatno milijun cigle, znatnog interesa. Krajem velike svjetske krize skladišta su stupila u likvidaciju.⁴⁴

Trgovinom su se u Koprivnici bavile i koprivničke banke, te je Gradska štedionica na Lenišću imala skladište drva, a druge su provalale građevni materijal.

Na živi trgovački život Koprivnice svakako je djelovalo lociranje **carinarnice** u gradu, izgrađene troškom od 5,500.000 dinara tokom velike svjetske krize.⁴⁵

Godina 1938. **Prizad** je na Danici uredio svoja skladišta za zemaljske proizvode.⁴⁶

Karakteristika je Koprivnice da su gotovo čitavu trgovinu držali Jevreji, i da su se oni međusobno ispomagali. Većina ovih trgovaca stradala je na početku drugog svjetskog rata, a to znači potpuni krah razvijenog trgovačkog života. Inače, zbog dugogodišnje agrarne krize i smanjene kupovne moći stanovništva, konkurencija je među trgovcima bila vrlo velika. Kako bi što više prodao trgovac je imao svoju radnju otvorenu od jutra do uveče, te su i trgovački pomoćnici i naučnici stradavali radi predurog radnog vremena.⁴⁷

6. Položaj radnika Koprivnice u međuratnom razdoblju

U najkraćim crtama prikazat ću prilike u radničkom pokretu Koprivnice s težištem na položaju radnika. Na ovo me potiče činjenica da je jeftina radna snaga u Koprivnici pored obilja sirovina bila najснаžniji magnet koprivničke privrede, i da je kao takva nesumnjivo vezana uz privredna kretanja. Poglavlje je podijeljeno u dva dijela: razdoblje do šestojanuarske diktature i razdoblje od 1929. godine do drugog svjetskog rata.

Od 1918. do 6. siječnja 1929. U Koprivnici je 26. listopada 1918. godine održana velika narodna skupština i 28. listopada 1918. izabran je odbor Narodnog vijeća, konstituirana Narodna straža i pokrenut posebni novinski tjednik. Situacija i raspoloženje naroda bilo je jako revolucionarno, i profesor Luka Golub, član koprivničkog Narodnog vijeća, zatražio je od Narodnog vijeća u Zagrebu, među ostalim, da se povede postupak protiv ratnih bogataša i lihvara. Ovaj Hlebinčanin kaže: »Iako ja, kao i svaki pametan čovjek, ne odobravam razbojstva i otimačine, ipak velim i reći moram da su svi poznati događaji diljem zemlje krik naroda za pravdom«. ⁴⁸ Revolucioniranje naroda se pod djelovanjem Oktobarske revolucije nastavilo i u 1919. godini, pojačano revolucijom Bele Kuna u Mađarskoj, te je Koprivnica zbog svog graničnog položaja stavljena pod posebnu pažnju policije. Radi širenja komunističkih letaka i komunističke ideje zatvoreno je nekoliko Koprivničana, i građanstvo Koprivnice, u brizi za svakodnevnu koru kruha, počinje težiti za mirom i za takvom situacijom koja bi im omogućila uključivanje u živahnije privredne tokove. Međutim, potpuna dezorganizacija gradske uprave na čelu s nesposobnim gradskim načelnikom Franom Kamenarom, i sve veća skupoća, te pritisak nezaposlene radne snage na postojeća radna mjesta koja su malobrojna zbog nedostatka kapitala, isključila su ovo uključivanje, a teške ekonomske prilike pogodovala su stvaranju revolucionarne klime. Koprivnica se, zbog prekida veza s Mađarskom i zbog toga što nije postojala željeznička pruga prema Varaždinu i Sloveniji, našla u slijepom uglu, te su njeni socijalni problemi danomice rasli, a ponašanje Vinka Vošickog prilikom tiskanja napredne literature

samo je odraz ovog raspoloženja naroda.⁴⁹ Još 9. ožujka 1919. u gostionici Kovačića održan je sastanak radnika Općeg radničkog saveza (dalje ORS) i na tom sastanku govorili su Đuro Cvijić i Sima Miljuš, komunisti iz Zagreba i tadašnji kopriivnički komunisti Dušan Ožegović i Ilija Gruber. Te je godine radništvo Koprivnice proslavilo Prvi maj u šumici kraj Danice.⁵⁰

Uskoro se počelo zapažati da privredni napredak zaobilazi Koprivnicu, i da nestašica pogonske energije onemogućava stvaranje novih modernih tvornica, a ono što je postojalo životari u teškim uvjetima. U takvoj situaciji jača Radićeva stranka, koja u to vrijeme propagira republiku, te je seljak Ivan Kraljić u Koprivnici 26. listopada 1919. izabran za gradskog načelnika. Kraljić i na izborima 17. ožujka 1920. dobiva 17 od 24 glasa svih zastupnika, te je zbog slabosti radničke klase i jake protkanosti seljačkim elementom Komunistička partija bila ovdje nešto slabija nego u drugim gradovima. Međutim, u Koprivnici je bilo komunisti a 1920. godine je osnovana prva ćelija.⁵¹ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu za komunističku listu u Koprivnici je glasalo 66 radnika, i tom prilikom održana je u gostionici Antuna Saboja posebna radnička skupština.⁵²

Zabrana rada komunisti krajem 1920., a onda i Zakon o zaštiti države, zaustavili su dalje bujanje komunističkog pokreta u Koprivnici, i radništvo je ostalo bez revolucionarnog vodstva. Dušan Ožegović, i ranije nesklon štrajkovima i revolucionarnoj borbi, sve više skreće u vode kršćanskih socijalista. Međutim, radništvo je vrlo nezadovoljno postojećim stanjem, utoliko više što pritisak poslodavaca i klasna eksploatacija neprestano rastu, a u Koprivnici se ne poštuje ni Zakon o zaštiti radnika, niti se dosljedno sprovodi Zakon o osiguranju radnika.

Povratnici iz Rusije, a i brojni željezničari, donose utjecaje iz vana i kopriivnička policija morala je jako paziti na obje ove grupe. Nakon željezničkog štrajka, početkom 1921. godine, bilo je otpušteno dosta željezničara koji nisu mogli naći zaposlenje u drugim poduzećima »zbog buntovnosti«.⁵³

U svibnju 1921. vlada je dozvolila osnivanje klasnih sindikata pod uvjetom da vode samo ekonomsku borbu. Ovi sindikati djeluju pod nazivom Nezavisnih sindikata, i početkom 1922. osnovan je u Zagrebu Pokrajinski međusavezni sindikalni odbor za Hrvatsku i Slavoniju. Pod neobično teškim uvjetima neprestanih progona, hapšenja i terora ovaj je odbor nastojao formirati mjesna sindikalna vijeća u svim većim radničkim središtima. U Koprivnici je osnivački zbor održan krajem 1922. u gostionici Fišer.⁵⁴ O radu sindikata toga doba danas ne znamo gotovo ništa. Tek nakon što su se u **Radničkoj štampi i Organizovanom radniku** (Zagreb) počeli pojavljivati članci o položaju radnika u Koprivnici možemo prikazati položaj kopriivničkih radnika i pokušaje njihovog sindikalnog rada. Akcija za poboljšanje položaja radnika naročito se je intenzivirala 1924. godine, kada se u te akcije uključio i tajnik Pokrajinskog radnič-

kog sindikalnog odbora za Hrvatsku i Slavoniju Ivan Krndelj, komunisti jugoslavenskog formata. Na drugi osnivački sastanak Mjesnog sindikalnog vijeća 16. studenoga 1924. dolazi Krndelj, i u svom govoru Krndelj je rekao da je mizerno stanje radnika u Koprivnici posljedica njihove sindikalne neorganiziranosti, te da je potrebno da se učlane u svoje klasne borbene organizacije pomoću kojih će se boriti za bolji život.⁵⁵ U Koprivnici se osniva podružnica Saveza radnika metalne industrije i obrta Jugoslavije, podružnica Saveza drvodjelskih radnika i podružnica Saveza kožaraca, te dolazi do pokreta radnika u kemijskoj tvornici Danica, u tvornici ulja i zanatskih radnika kod raznih zanatlija. Ovi pokreti bili su proizvod nužde, jer se sa satnicom od 1,5 dinara doista nije moglo živjeti, pa čak ni onda ako su ti radnici imali malo seosko imanje. Nasuprot organiziranju radnika počinju se organizirati i poslodavci koje pogađa pomanjkanje kredita i stabilizacija dinara, te sve teže plasiranje poljoprivrednih proizvoda na evropskom tržištu. Prilikom spороva o dugom radnom vremenu, neisplicavanju radničkih zarada i drugog, poslodavci se brane da kopriivnička privreda stoji na vrlo labavim nogama i da oni jedva životare, a razvoj grada da je sputavan neriješavanjem osnovnih privrednih pitanja. Valja spomenuti da krajem 1924. kopriivnički građani duguju na porezu oko 4.000.000 dinara što je vrlo mnogo kada se zna da u to vrijeme još nije bilo agrarne krize i da je trgovina cvala.⁵⁶ Privredne malverzacije se vrše na svim razinama te je čak i gradski načelnik Kraljić bio krajem 1924. suspendiran od službe i stavljen pod istragu zbog jedne afere. Međutim, seljaštvo je podržalo Kraljića, i on je krajem 1925. ponovno izabran za gradskog načelnika.⁵⁷

U takvoj situaciji polarizacija društvenih snaga sve je očitija, a njihovo sukobljavanje sve neminovnije. U borbu kopriivničkih radnika za poboljšanje položaja uključuju se mnogi poznati revolucionari i komunisti među kojima posebice ističem Josipa Broza, Đuru Đakovića, Ivana Krndelja, Ivana Tomanića, Josipa Kraša, Stjepana Salamona, Gabriela Kranjca i Branka Resimića. Djelatnost ovih ličnosti u Koprivnici — izuzev Josipa Broza — nije obrađena ni istražena, ali tvrdim da je razdoblje od 1924. do 1928. godine protkano intenzivnom borbom kopriivničkih radnika za poboljšanje ekonomskog položaja potaknutom od Komunističke partije Jugoslavije.⁵⁸ Koprivnica je u to vrijeme imala oko 800 industrijskih radnika i bijedan položaj ovih radnika pozivao je na borbu, pri čemu treba istaći da je nakon ulaska Stjepana Radića u vladu došlo do slabljenja Radićevih pozicija među radnicima — seljacima — Koprivnice, i do jačeg priklanjanja radničke klase Koprivnice Nezavisnim sindikatima i Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije.

Na ovakvu stratifikaciju svakako djeluje zaostrevanje socijalnih problema u Koprivnici. Nakon poplave 8. srpnja 1926. iz gradskih baraka kod plinare izbačeno je na ulicu 15 radnič-

kih obitelji s 58 djece.⁵⁹ Politika grada je izrazito antisocijalna i vođena samo u interesu dobro stojećih građanskih slojeva. Visoke potrošarinske takse i 180 posto gradskog prireza, te visoki državnih porezi opterećuju ponajviše potrošačke mase — radnike i siromašne seljake Koprivnice i najbliže okoline. To djeluje na podjelu Hrvatske seljačke stranke, i na izdvajanje Tome Čikovića i lijevog krila od Ivana Kraljića i bolje stojećih seljaka, koji sve više gube povjerenje naroda.⁶⁰ U Koprivnici toga vremena pričao se ovaj vic: Pita jedan Koprivčanin drugoga: »Zašto je naše koprivničko javno mnijenje toliko oduševljeno komesarijatom, a protiv Kraljića?« Drugi Koprivničanin odgovara: »Pa to je jednostavno. S jedne strane sjećanje na prošlost i nekadašnje uvjerenje. Komesarijat je komunistička ustanova, a onda Kraljić, to ti je »mali kralj.«⁶¹ Kraljić je ponovno maknut, a na čelu gradske uprave sve su češće komesari i kasnije povjerenici. Zbog policijskog terora i izrazito jakog policijskog aparata na kojeg grad troši godišnje oko 800.000 dinara, borba radnika obično je završavala neuspješno. Ali i u toj borbi, ma kako njeni rezultati bili manjkavi kalila se nova radnička klasa, unašala se klasna svijest u redove radnika-seljaka i osposobljavalo se radništvo Koprivnice za borbu s klasnim i nacionalnim neprijateljem. Stranci, koji u svojim rukama drže Danicu i Tvornicu ulja, eksploatiraju radnike jače nego siromašni obrtnici Koprivnice koji se i sami često nalaze na ivici proletarizacije. U druženim snagama uprave, policije i kapitala položaj radništva Koprivnice se već do izbijanja velike svjetske krize toliko pogoršao da nije mogao biti gori niti zarada manja.

Od 6. siječnja 1929. do 10. travnja 1941. Šestojanuarska diktatura onemogućila je radništvo da se i dalje bori i učvrstila je vladavinu krupnog kapitala. Za Koprivnicu šestojanuarska diktatura značila je još jači policijski teror i potpuno izlaganje radništva na milost i nemilost poslodavaca.

Klasni sindikati su zabranjeni, a aktivnost komunista potpuno onemogućena. Tek postupno komunisti su se oporavljali od posljedica teških udara koje im je zadao šestojanuarski režim i ulaskom u reformističke sindikate (URSSJ) počeli djelovati među radnicima, čiji su radni i plaćevni uvjeti bili više nego bijedni. Poslodavci u Koprivnici kršili su postojeće radničko zakonodavstvo na svakom koraku, u nastojanju da teret velike svjetske krize prevale na leđa radničke klase. Radno vrijeme bilo je neobično dugo.⁶² Radi sve veće nezaposlenosti cvao je nadriobrt, a u trgovini i zanatstvu je zbog sve manje kupovne moći seljaštva i građana vladala nezapamćena konkurencija. Agrarna kriza je sve oštrija i mnogi trgovci su sve do zaštite minimuma seljačkog posjeda davali seljaštvu robu na kredit, što im je i samima u kasnijem razdoblju jako otežalo položaj i mnogo upropastilo.

Problemi gradske općine također rastu. Potrebne Koprivnice za dobrom i jeftinom strujom

postaju osnovni zahtjev privrede koji općina nije mogla riješiti postojećim financijskim sredstvima. Potok Koprivnica tražio je hitnu regulaciju prijeteci svake godine da preplavi grad. Međutim, dr. Leo Janzon, a od 15. svib-povjerenik je jedno vrijeme antifašista Ivan vode krajnju štednju u upravi grada. Radi smanjenog trgovinskog prometa strahovito su podbacili gradski prihodi, i 1931. godine nedostajalo je za podmirenje najnužnijih gradskih potreba oko dva i pol milijuna dinara. Sada se građanstvu osvećuje loše gospodarenje bivših gradskih uprava, kada se trošilo više nego što se smjelo. Grad opterećuje svoje građane maksimalnim prirezima, a pored toga traži i zajam na sve strane.⁶³ Građani ne mogu plaćati poreze i početkom 1933. građani su dužni na državnom porezu 2,687.000 dinara.⁶⁴ To je ujedno godina najveće privredne depresije u Koprivnici kada čitav privredni život miruje, te i podružnica Banovinske štedionice likvidira nakon nepune godine poslovanja.⁶⁵ Zbog neplaćanja duga Prebendarskom zboru, koprivnička općina je vodila sudski spor, ali jer građani nisu podmirivali svoje porezne dugove nije ni općina mogla plaćati svoje obaveze. Uz mnogo napora dobijen je od Državne hipotekarne banke 1934. godine zajam od 1,200.000 dinara koji je odmah upotrebljen za konverziju prebendarskog zajma.⁶⁶

U takvim prilikama radništvo nije moglo voditi borbu za poboljšanje ekonomskog položaja, jer se i mnogi poslodavci bore za opstanak, i mnogi prelaze u redove nadriobrtnika koji nisu plaćali porez.⁶⁷ Povećava se i nezaposlenost, te je gradski načelnik molio poslodavce da otpuste strane radnike i zaposle domaće radnike istih kvalifikacija.⁶⁸ Međutim, odziv ovom apelu je bio slab i Dušan Ožegović je stao na čelu humanitarne akcije prikupljanja pomoći za nezaposlene radnike. Kasnije su se u ovu akciju uključili i drugi.⁶⁹

Nezadovoljstvo radnika je zbog nezaposlenosti bilo veliko. Imati zaposlenje bila je najveća sreća. Prilikom izbora za Radničku komoru, provedenih 28—29. listopada 1933., većina radnika se opredijelila za URSSJ, a ne za ORS u kojem su glavnu ulogu imali socijalisti.⁷⁰ Na ovakav rezultat svakako je imao utjecaj profesor Ivo Marinković koji je tada djelovao u Koprivnici, šireći naprednu i komunističku literaturu.

Kriza je počela popuštati tek 1935. godine ali je poslovanje trgovaca bilo i nadalje vrlo oprezno i štedljivo, te su nadnice pokazivale dalji pad. Dio do tada nezaposlenih radnika zaposlio se na izgradnji pruge Koprivnica — Varaždin, a dio na izgradnji podvoznjaka i na izgradnji ceste od željezničke stanice do paromlina. Nadnice ovih radnika bile su na najnižoj mogućoj razini i često nedovoljne za pokriće osnovnih troškova života.

Usprkos »željeznoj ruci« tvorničara, žandarmerije i vlasti — kako piše Dragutin Feletar u svojoj monografiji — sindikalni pokret radnika počeo je naglo jačati.⁷¹ Dalji povijesni razvoj

nitko više nije mogao zaustaviti. Nakon smrti kralja Aleksandra ponovno oživljava politički život. Hrvatska seljačka stranka započinje živu aktivnost oko obnove svojih organizacija, i posebnu pažnju posvećuje stvaranju podružnica **Gospodarske sloge**. Tako nastoji poboljšati ekonomski položaj seljaka pomoću boljih cijena za seljačke proizvode i boljih nadnica za poljoprivredne radnike, i **Hrvatskog radničkog saveza** kao radničke organizacije HSS-a. Uloga HRS-a bila je negativna jer je umanjivala oštricu klasne borbe, i vodstvo je gotovo uvijek istupalo neprijateljski protiv organizacija URSSJ-a onemogućujući čak i akciono jedinstvo. Međutim, u praksi ova podjela radništva nije bila tako oštra i članstvo oba sindikata često raspravlja zajednički o problemima radnika, prisiljavajući poslodavce da se bolje pridržavaju radničkih zakona i da ih ne krše u tolikoj mjeri kao za vrijeme velike svjetske krize. Pored toga, u Koprivnici se Tomo Ciković i Mihovil Pavlek Miškina stavljaju 1936. na čelo lijevog krila HSS-a te preko Gospodarske sloge često pokreću i neka radnička pitanja, jer su svi seljaci s posjedima ispod dva hektara bili povremeno i radnici. Tokom 1937. godine već su u Koprivnici jasno iskristalizirane dvije struke HSS-a: jedna proustaška na čelu s Kraljićem, bivšim gradonačelnikom i Galincem, budućim predsjednikom Radničke komore u Zagrebu, i druga, narodna, na čelu sa Cikovićem, Gažijem i Miškinom.

Borbu radnika za bolje satnice i bolje radne uvjete tokom 1936. godine često pomažu seljaci i građani Koprivnice. Ove štrajkove vodi ponajviše HRS. Neke pokrete vodi i URSSJ, premda broj URSSJ-ovaca ne prelazi u Koprivnici stotinu članova, za razliku od obližnjeg Čakovca gdje je radništvo listom uz ovaj sindikat.⁷² U URSSJ su u Koprivnici bili učlanjeni brijači i drvodjelci. Međutim, očito je da je lijevo krilo HSS-a zamijenilo u Koprivnici URSSJ. Sreski načelnik izvjestio je polovinom 1938. godine Pokrajinsku upravu »da su seljački i radnički redovi otvoreni protivnici poretka u državi«.⁷³ Možda je radništvo zauzeo ovakav stav iz oportunih razloga, jer je progon komunista u Koprivnici bio žešći nego drugdje i njihova aktivnost gotovo isključena. Valja istaći da radništvo odbija i onemogućuje i aktivnost proustaških i fašističkih organizacija.⁷⁴

Položaj radnika u Koprivnici pogoršao se prestankom rada uljare i Danice. Od dvjesto otpuštenih radnika uljare samo je 33 dobilo potporu Burze rada, pa i to na kraće vrijeme. U Danici su većinom bili zaposleni radnici-seljaci, te je potporu primio još manji broj. Nezaposlenost je u Koprivnici jako zaoštrila socijalnu problematiku, i 1. veljače 1938. stotinu nezaposlenih radnika demonstrira pred gradskom općinom tražeći pomoć.⁷⁵ Ali, gradska općina je upravo u to vrijeme pod sekvestrom radi banovinske pristojbe koju nije platila Banovini. Općina je još uvijek u dugu od 2,500,000 dinara koji se ne smanjuje, jer su prihodi grada opali i zbog zabrane koprivničkih sajmov

uslijed slinavke i šapa. Te godine Koprivnicu pogađa i potres, te je trebalo popravljati neke gradske zgrade. Grad je htio prodati zgradu sreskog načelstva Bansknoj upravi, ali ova prodaja nije odobrena, a prodaja zemljišta Šaloviće i Gopinja jako se oteгла. Opet se pomišlja na novi zajam.⁷⁶

Prva polovina 1939. u Koprivnici je protekla u živim političkim borbama. Akcije URSSJ-a, koji je držao čitaonicu, ponovno su intenzivirane, te jačaju i komunisti. Krajem kolovoza raspušteno je gradsko zastupstvo i novi gradski povjerenik je jedno vrijeme antifašista Ivan Hiršl, agronom i profesor, postavljen od bana na molbu lijevog krila HSS-a u Koprivnici.⁷⁷ S razloga što gradski radnici primaju gladne satnice od dva dinara — date za načelnika Klučka — Hiršl odbija isplatu 13-e plaće gradskim činovnicima.⁷⁸ Za njegovog povjereništva održan je i kotarski sastanak HSS-a na kojemu je Miškina izjavio da su politički problemi umuknuli pred ekonomskim i socijalnim, te je na tom sastanku zaključeno »... da se pozove ban, da posjeti našu »bogatu« Podravinu, koja u sebi krije toliko sirotinje i nereda.«⁷⁹ U jednom intervjuu Hiršl je iznio goruće probleme grada, misleći da je potrebna pomoć šire društvene zajednice kako bi Koprivnica stala uz bok drugim gradovima. Zaostajanje Koprivnice rezultat je dugogodišnjeg neplanskog rada. Dok su drugi gradili elektriku, Koprivnica je popravljala plinaru. Znatna sredstva utrošena su na asfaltiranje ceta, iako nije riješen problem kanalizacije niti problem regulacije potoka.⁸⁰ Pod parolom »...dosta je sistematskog zapostavljanja Koprivnice« Hiršl je uspio od banovine dobiti izvjesna sredstva za pomaganje nezaposlenih radnika, odnosno za javne radove.⁸¹ Javili su se i drugi progresivni elementi. Profesor Ljubo Serdar pomoću ankete prikuplja podatke o položaju naučnika u Koprivnici, te rezultate ankete objavljuje u štampi.⁸²

U svibnju 1940. godine za gradonačelnika je imenovan Tomo Ciković. I tko zna u kojem pravcu bi Koprivnica razvila svoju komunalnu politiku, i na koji bi način riješila svoje socijalne probleme da drugi svjetski rat nije prekinuo započete akcije. Zanimljivo je da je tek sada u Koprivnici uveden socijalni 3 posto porez za izvanredne gradske potrebe, koji su drugi gradovi s jačom radničkom klasom uveli još za vrijeme velike svjetske krize. Ciković je nastavio politiku svojeg prethodnika, u korist radnih slojeva. Satnica gradskim radnicima povišena je i opet za jedan dinar, a gradonačelnik strogo kontrolira da pekari ne bi kršili propise o zabrani noćnog rada pekara i da ne bi varali kupce.⁸³

Te se godine počelo s gradnjom osam zgrada vojarne na livadi Peteranščak i u tu svrhu je država utrošila 1,800,000 dinara. Svotom od 1,177,000 dinara započela se graditi i cesta od baždarske vage do željezničke stanice. Ovim i nekim drugim akcijama nezaposlenost je smanjena, ali se položaj radnika zbog neprestanog povišenja cijena i verižne trgovine i dalje po-

goršavao. Krajem veljače 1941. godine osnovan je aprovizacioni odbor na čelu s gradskim načelnikom, a gradskim radnicima opet je povišena satnica za jedan dinar. Međutim, ratna inflacija dovodi do sve veće uznemirenosti radnih slojeva Koprivnice, a jačanje saveza radnika i siromašnih seljaka u gradu potisnuto je i zastavljeno zbivanjima na političkom planu.

7. Privredne prilike i položaj radnika u Koprivnici 1941—1945.

Za vrijeme drugog svjetskog rata prekinuti su svi prijeratni privredni tokovi. Poduzeća Jevreja su podržavljena, a oni većim dijelom likvidirani. Koprivnica je postala mjesto u kojem je 500 radnika radilo pod ustaškim terorom i u neprestanom strahu od zatvaranja, a uz vrlo slabe radne i plaćevne uvjete.

U takvim uvjetima ne može se govoriti o privrednim prilikama Koprivnice, jer je proizvodnja bila usmjerena na pokriće najnužnijih potreba vojske, ali je i ta proizvodnja bila ovisna o sirovinama i pogonskoj snazi. Oba ova faktora nisu bila stalna, te su se sirovine ponajčešće nabavljale pljačkom po Podravini i otkupom uz nerealno niske cijene, a ugljena je, također, bilo sve manje jer su partizani već od kraja 1942. napadali podravske ugljenokope i ometali proizvodnju. S buktanjem ustanka smanjuje se i radna snaga u Koprivnici, i mnogi radnici — osobito oni bez obitelji — prelaze u partizane.

U čast Oktobarske revolucije partizani su oslobodili Koprivnicu 7. studenoga 1943. godine. O ekonomskom značaju ovog oslobođenja i oblicima rješavanja ekonomskih problema postoji poseban referat inž. Pavla Gažija, pa se neću zadržavati na ovim zbivanjima. Predsjednik ilegalnog NOO-a Tomo Čiković, i potpredsjednik Ljubomir Serdar pozvali su građanstvo Koprivnice da se uključi u borbu, jer »nema više krzmanja, spekulacije ni računa«. Proradile su trgovine, zanatske radnje i tržnica. Koprivnica je postala centar oslobođene Podravine u koju su bile uprte sve oči. Kada je Koprivnica morala biti napuštena povukao se na oslobođeni teritorij i velik broj radnika, i mnogi su stupili u redove aktivnih boraca. Iz Koprivnice je evakuirana i tiskara, te je Koprivnicu neprijatelj osvojio praznu, i ona je do kraja rata samo vojničko neprijateljsko uporište, imajući ulogu tranzitnog centra i izgubivši svako privredno značenje, osobito na proizvodnom planu. Umjesto u Koprivnici proizvodnja je nastavljena u malim mjestima Podravine u režiji NOO-a, te su mlinovi, pilane, rudnici, mesnice i druge radionice radili s manjim ili većim prekidima sve do oslobođenja, opskrbljujući borce NOV-a hranom i odjećom, kao što su to radili i građani Koprivnice u toku njenog prvog oslobođenja.

Poslije dolaska Crne legije na čelu s Rafaelom Bobanom u Koprivnicu 9. veljače 1944., neprijatelj grčevito drži Koprivnicu svim raspoloživim sredstvima. No, neprijatelj nije uspio

normalizirati život u gradu. Koprivnica je blokirana i zatvorena, bez veze sa selom na kojem se postupno obnavlja privredni život i čak razrađuju planovi za obnovu zemlje nakon oslobođenja. No, to je izvan razmatranja ovog napisa koji je ograničen na grad Koprivnicu.

8. Zaključak

Rezimirajući izloženo može se zaključiti da je privredni život i akcije radnika grada Koprivnice izvanredno sadržajan i bogat i pored složenih uvjeta razvika.

Privredni život Koprivnice je sve do oslobođenja u opadanju radi siromaštva sela, ponašanja krupnog tuđinskog kapitala i blizine granice. Nasuprot tome, radnička klasa se u izvanredno teškim uvjetima kali i pod utjecajem političke djelatnosti KPJ i lijevog krila HSS-a, usvaja napredne ideje i nerijetko marksističku ideologiju. Pri tome treba istaći da je čisti radnik proleter u Koprivnici rijetko zastupan, i da je radnička klasa bila sastavljena ponajviše od seoskih paupera koji su prihode svojih minijaturnih seoskih imanja morali upotrijebiti radom izvan poljoprivrede. Radi toga oni su sebe više smatrali seljacima nego radnicima, i tek onda kad su seljaci počeli zazirati od reakcionarnog dijela HSS-a, pristajući uz Tomu Čikovića i Mihovila Pavleka Miškinu, bili su skloni prihvatiti marksističku ideologiju i približiti se komunistima. URSSJ u Koprivnici, usprkos toga što HRS vodi većinu akcija radnika uoči drugog svjetskog rata, ipak hvata sve čvršći korijen, nastavljajući se na pozitivne tradicije postratnog revolucionarnog vremena, odnosno na borbu koju su vodili Josip Broz i drugi na koprivničkom području uoči šestojanuarske diktature. Sazrijevanje i zrelost pokazali su radnici Koprivnice tokom NOR-a kada se većina uključila u NOB-u.

BILJEŠKE

¹ Dragutin Feletar, Podravina — prinos poznavanju godarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica 1973., 98.

² Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenih prebivališta Savske banovine, Zagreb 1937. 71; Domaće ognjište, 9. VII. 1927.

³ Statistički godišnjak Kralj. Hrvatske i Slavonije, II, Zagreb 1917. 389.

⁴ M. Kolar Dimitrijević, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine, disertacija, Zagreb 1978., 361.

⁵ Tako je 1919. osnovana podružnica zagrebačke Banke za trgovinu, obrt i industriju, ali ubrzo napušta djelovanje. Dulje vremena nije se održala ni Štedionica Savske banovine početkom četrdesetih godina

⁶ Hrvatska štedionica je u vrijeme zaštite otpisala glavnicu i stvorila novu upisom. Gradsku štedionicu preuzela je 1938. godine jedna grupa iz Kutine (Podravske novine, 12. XI. 1938., Narodno blagostanje, 18. II. 1939.).

⁷ Dr. Leander Brozović, Grada za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978. 134; D. Feletar, n. dj., 215; Podravski glasnik 27. II. 1921, 27. II. 1921. i 30. X. 1921. te Koprivničke novine, 2. XI. 1924. i Domaće ognjište, 19. II. 1927.

⁸ Brozović, n. dj., 137; Feletar, n. dj., 241; Podravski glasnik, 3. IX. 1922. i 1. X. 1922; Koprivničke novine, 19. X.

1924. i 2. XI. 24. Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije (dalje: AJ) kut. 605, jed. 1325 — 147.
- ⁹ Koprivničke novine, 4. V. i 16. VII. 1927; Domaće ognjište, 16. IV. 1927; Hrvatsko kolo, 5. XI. 1927. Prije podignuća zajma općina je pokušala sredstva za gradnju centralne nabaviti samodoprinosom građana, ali je taj pokušaj propao. Zajam nije bio dovoljan za sve troškove, te je grad u ime poreza zaplijenio šest Danićinih vagona umjetnog gnojiva i prodao ga na dražbi.
- ¹⁰ Podravske novine, 1. III. 1930.
- ¹¹ Isto, 23. IX. 1930; Zagrebačko zastupstvo je također odobrilo ovaj projekt 16. X. 1931. u čl. 339. voljno izdvojiti 5.500.000 dinara iz svog redovnog proračuna za izvedbu dalekovoda.
- ¹² Narodno blagostanje, 19. VII. 1930; Podravske novine, 5. XII. 1931. i 12. XII. 1931; i 17. VI. 1933. Struja iz Fale imala se provesti do Virja.
- ¹³ Podravske novine, 2. X. 1937. i 11. II. 1939.
- ¹⁴ Radnička štampa, 9. XII. 1922.
- ¹⁵ U odjelu galice požar je izbio 1. VI. 1922. a u odjelu superfosfata 9. VII. 1922. (Podravski glasnik, 4. VI. i 16. VII. 1922.). Velik požar zahvatio je tvornicu i 1925. godine (**Brozović**, n. dj., 137.).
- ¹⁶ Detaljnije o radu ove tvornice i njenom radništvu vidjeti u radu **M. Kolar Dimitrijević**, Tvornica »Danica« i njezino radništvo, **Podravski zbornik**, 1976., 26—29. i ista, Sindikalno-politička aktivnost Josipa Broza u Koprivnici 1928. godine, **Podravski zbornik**, 1975., 19—33; Vidi i **Jozo Lakatoš**, Privredni almanah Jug. Lloydja, Zagreb 1929., V—80 i 83.
- ¹⁷ AJ, kut 481, jed. 1199 — Novi parni mlin u Koprivnici; Narodno blagostanje, 27. IX. 1930., 25. IV. 1931. i 25. VII. 1931; Privreda, 1932., 176; Hrvatski radnik, 5. XII. 1937. **Jozo Lakatoš**, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924. 170; **Brozović**, 136; **Feletar**, 220; Podravski glasnik, 20. VIII. 1921. i 3. IX. 1921.
- ¹⁸ **Brozović**, 136.
- ¹⁹ AJ, kut. 484/jed. 1199 — 635; **Feletar**, 221 i 223; **Brozović**, 137; **J. Lakatoš**, Privredni almanah, V—40; Podravski glasnik, 2. VII. 1922; Podravske novine, 8. XII. 1934, 16. X. 1937. i 27. XI. 1937.
- ²⁰ Postoji niz članaka u **Organizovanom radniku**, i **Radničkoj borbi** te drugim radničkim novinama u kojima se govori o položaju radnika u koprivničkoj uljari. Na ovom poslu angažiran je Ivan Krndelj i Gabriel Kranjec.
- ²¹ Statističko izvješće Trgovinsko-obrtničke komore u Zagrebu 1886—1890. Zagreb 1892., 535 i **Brozović**, 134.
- ²² **J. Lakatoš**, Privredni almanah, V—14/1; Podravski glasnik, 23. VII. 1922.
- ²³ **Feletar**, 217. Vlasnik ove pilane bio je Martin Dlake.
- ²⁴ Podravske novine, 14. III. 1936.
- ²⁵ **Brozović**, 133; **Feletar**, 225 i 228; Demokrat, 2. XI. 1919; Podravski glasnik, 29. VIII. 1922.
- ²⁶ Podravske novine, 16. VIII. 1930.
- ²⁷ **Feletar**, 223.
- ²⁸ **J. Lakatoš**, Privredni almanah, V—35 i 39; Podravski glasnik, 29. I. 1921; i 1. X. 1922.
- ²⁹ Ovu je akciju vodio Ivan Horvat (Podravski glasnik, 6. VIII. 1921. **Feletar**, 230).
- ³⁰ AJ, 493/893 — tvornica leda Kartis. Br. 3750/12. III. 37. obrt je definitivno objavljen.
- ³¹ **J. Lakatoš**, Privredni almanah, V—75; Detaljnije vidi u radovima spomenutima u bilješci 16.
- ³² **J. Lakatoš**, Privredni almanah, V—76; Podravski glasnik, 4. XII. 1921.
- ³³ Podravske novine, 30. V. 1930.
- ³⁴ Isto, 11. VI. 1938.
- ³⁵ **Feletar**, 235.
- ³⁶ Podravski glasnik, 16. VII. 1921.
- ³⁷ **Feletar**, 238.
- ³⁸ Savez hrvatskih obrtnika, spomenspis 1807—1933, Zagreb 1933., 192.
- ³⁹ Izvještaj Zanatske komore u Zagrebu za godinu 1933., 388 i za godinu 1937., 260. Prema Podravskim novinama 20. I. 1940., 1939. je bilo u Koprivnici 241 obrtnika, 309 obrtničkih pomoćnika i 290 naučnika, te je očito proces proletarizacije tekao sve do drugog svjetskog rata.
- ⁴⁰ Koprivnički obrtnici su 8. XI. 1933. zatražili da se zabrani otvaranje prodavaonica Varteksu i Bati. (Podravske novine, 11. XI. 1933). Nisu uspjeli, kao što ni grad nije uspio ovim proizvodima nametnuti visoku uvozninu u cilju zaštite svojih obrtnika.
- ⁴¹ Podravske novine, 8. XII. 1934.
- ⁴² Stotinu obrtnika je prosvjedovalo protiv 8 — satnog radnog vremena (Demokrat, 21. XII. 1919.). Uredbom Ministarstva socijalne politike 8. IV. 1921. storniran je čl. 4 Uredbe o radnom vremenu od 12. IX. 1919. (Podravski glasnik, 24. IV. 1921.).
- ⁴³ Podravske novine, 6. IV. 1935.
- ⁴⁴ Feletar, 230; Podravski glasnik, 20. II. 1921; Narodno blagostanje, 25. III. 1933.
- ⁴⁵ Podravske novine, 16. V. 1931.
- ⁴⁶ Isti izvor, 24. IX. 1938.
- ⁴⁷ Isti izvor, 18. VI. 1938.
- ⁴⁸ Arhiv Hrvatske, Narodno vijeće, 2/131 — pismo Goluba 7. XI. 1918.
- ⁴⁹ Zbog komunističkog sadržaja zabranjena je knjiga pjesama Nikole Popovca štampana kod Vinka Vošickog neposredno nakon završetka rata (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Memoarska grada, 7/11—2/, a kasnije se štampaju u ovoj tiskari djela Miroslava Krleže i Augusta Cesarca. Inače, gradnju pruge prema Varaždinu zatražili su Slovenci već krajem 1921. navodeći njenu nužnost (Podravski glasnik, 24. XII. 1921.).
- ⁵⁰ Demokrat, 9. III. 1919., 16. III. 1919., 20. IV. 1919. i 27. IV. 1919.
- ⁵¹ Demokrat, 21. III. 1920; **Sonja Kolar — Franjo Horvatić**, Osvrt na historijska zbivanja, šapirografirano izdanje, Koprivnica 1919., 31; Novi svijet, 31. VIII. 1920.
- ⁵² Demokrat, 21. XI. 1920. i 12. XIII. 1920.
- ⁵³ Podravski glasnik, 23. I. 1921. Preko Koprivnice željezničari su unašali u zemlju komunističku štampu, 9. XII. 1922.
- ⁵⁴ Radnička štampa, 9. XII. 1922.
- ⁵⁵ Organizovani radnik, 28. II. 1924. i 20. XI. 1924; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Radnička komora (dalje: RK/), 12—4873/28. VIII. 1924.
- ⁵⁶ Koprivničke novine, 16. XI. 1924. i 18. X. 1925.
- ⁵⁷ Koprivničke novine, 23. XI. 1924. i 15. XI. 1925.
- ⁵⁸ Obradena je samo aktivnost Josipa Broza Tita u Koprivnici 1928. godine (v. bilješku 16. Na tu temu podnesen je na Znanstvenom skupu »Tito, radnička klasa i sindikati« u Beogradu u siječnju 1978. poseban referat, koji se nalazi u štampi).
- ⁵⁹ Organizovani radnik, 24. IX. 1926; Koprivničke novine, 25. VII. 1926.
- ⁶⁰ Koprivničke novine, 19. XI. 1927.
- ⁶¹ Hrvatska Podravina, 30. VIII. 1927.
- ⁶² RK, 138/3—6854/1930.
- ⁶³ Podravske novine, 24. I. 1931. i 2. IV. 1932.
- ⁶⁴ Podravske novine, 14. I. 1933.
- ⁶⁵ Podravske novine, 2. VII. 1932. — obavijest o osnutku. Podravske novine, 17. VI. 1933. — obavijest o likvidaciji.
- ⁶⁶ Podravske novine, 22. VII. 1934., 30. IX. 1933. i 7. X. 1933.
- ⁶⁷ Obrtnici su 1933. prijavili 200 nadriobrtnika (Podravske novine, 13. I. 1934.).
- ⁶⁸ Podravske novine, 20. I. 1934.
- ⁶⁹ Podravske novine su pune Ožegovićevih apela. Kasnije vodi jedno vrijeme ovu akciju Tomo Ciković i Gospodarska sloga, jer je nezaposlenost najjače zahvatila redove radnika-seljaka. (Podravske novine, 19. II. 1938.).
- ⁷⁰ Podravske novine, 21. X. 1933., 28. X. 1933. i 4. XI. 1933.
- ⁷¹ **Feletar**, 255.
- ⁷² Podravske novine, 6. VI. 1936. i 13. VI. 1936; Radnik, 27. XI. 1936. i 26. II. 1937.
- ⁷³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Politički izvještaji, 63/1938 — dopis sreskog načelnika 566/6. VI. 1938.
- ⁷⁴ U Koprivnici nisu mogli održati sastanak dr. Buć i Martin Nemeč (Podravske novine, 20. II. 1937), ali se jednako tako nije mogao održati ni Jugoras (Podravske novine, 30. VII. 1938.).
- ⁷⁵ Podravske novine, 5. II. 1938.
- ⁷⁶ Podravske novine, 26. II. 1938., 9. IV. 1938., 16. IV. 1938. i 12. XI. 1938.
- ⁷⁷ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, memoarska grada, 19/16, 70. — sjećanja Franje Gažija; Podravske novine, 25. XI. 1939.
- ⁷⁸ Podravske novine, 16. XII. 1939. Hiršl je uspio da se satnica gradskih radnika povisi na tri dinara (Podravske novine, 23. XII. 1939.).
- ⁷⁹ Podravske novine, 23. XII. 1939.
- ⁸⁰ Podravske novine, 30. XII. 1939. I te je godine gradu zaprijetila poplava.
- ⁸¹ Podravske novine, 13. I. 1940.
- ⁸² Podravske novine, 6. IV. 1940.
- ⁸³ Podravske novine, 20. VII. 1940.
- ⁸⁴ Ante Dobrilo Pepo, Zivot oslobođene Koprivnice 7. XI. 1943. do 9. II. 1944. godine, **Podravski zbornik**, 1975., 65.